

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIĞIN DİRENME ODAĞI OLARAK AİLE

Mahmut H. AKIN*

ÖZET

Aile, toplumun en temel kurumlarından birisidir. Çocuğu muhafaza eden ilk toplumsal çevredir. Muhafazakâr teorisyenler, aileyi toplum düzenini sağlayan en önemli kurumlar arasında saymışlardır. Bu yüzden ailenin göreceği zarardan bütün toplumun etkileneceğine dair kabul, aynı zamanda Muhafazakâr bir tepkidir. Geleneksel toplumlarda temel eğitim kurumu olan aile, modernleşme ile birlikte devleti karşısında bulmuştur. Bu süreçte devlet, çocuğun hayatına ailenin dışında bir otorite olarak dahil olmuştur. Modern ulus devlet, çocuğu sahiplenmiş ve “çocuk kimindir?” sorusunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Modernleşme, aile ile devleti farklı şekillerde karşı karşıya getirmiştir. Bazı totaliter rejimlerde bir kurum olarak aile toplum hayatından tamamen çıkarılmak istenmiştir. Türk modernleşmesi de aile ile devletin karşı karşıya geldiği bir süreç olarak yorumlanabilir. Tanzimat'tan beri devlet çocukları sahiplenmiştir. Türkiye'de aileyi ortadan kaldırmaya yönelik bir siyaset izlenmesi de yeni nesiller aile ile okul arasında kalmışlığı tecrübe etmişlerdir. Geleneği temsil eden aile, Türkiye'de Muhafazakârlığın sürdürülmesinde önemli bir işlevi yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aile, Muhafazakârlık, Okullaşma, Türk Modernleşmesi, Ulus Devlet

---

*Yrd.Doç.Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fak.Sosyoloji Bölümü. mahmuthakin@gmail.com

“Biz ki her mevcudu yıktık, gayesiz bir fikr ile;
Yıkmadık bir şey bıraktık.. Sade bir şey: Aile.
Hangi bir bünyânı mahvettik de ıslah eyledik?
İşte viran memleket! Her yer delik, her yer deşik!
Bunların tamiri kabil... Olsa ciddiyet, sebat;
Lakin, Allah etmesin, bir düşse şayet âilât
En kavi kollarla hatta kalkamaz imkânı yok!
Kim ki kalkar der onun hayvan kadar iz'anı yok!

Mehmed Akif Ersoy

GİRİŞ

Aile, ilk ve en önemli toplumsallaşma aracıdır. İnsanların çoğunun sosyal ilişkilerle tanışması ve sosyal ilişkiler kurmayı öğrenmesi aile içinde gerçekleşmektedir. Aile, toplumsallaşma sürecinin ilk aracı olma bağlamında toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılmasını ve geleneksel unsurların yaşamasını sağlayan en önemli kurumdur. Ailenin mekanı yuvadır; insanı kuşatır ve en önemli sosyal çevre alanlarından birisini üretir. İnsan, bu kuşatmanın etkisini hayatı boyunca hisseder. Pek çok sosyal bilimci, aileyi mikro bir toplum olarak kabul etmiştir. Ailenin Muhafazakârlıkla ilişkisi, bir kurum olarak üyelerini, dayandığı geleneği ve toplum düzenini muhafaza etmesiyle ilişkilendirilebilir. Aile, değer, inanç ve kültür aktarımını sağlayan, sadece toplumsallığın değil, aynı zamanda siyasallığın da kazanıldığı bir eğitim kurumudur. Bu özelliği dolayısıyla bazı iktidarlar tarafından bir siyasal rakip olarak görülmüştür. Özellikle modernleşme ile birlikte ailelerin çocukları devletin çocukları olarak tanımlanmış ve potansiyel bir siyasal muhalefet olarak ailenin çocuk üzerindeki etkisi kırılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda modernleşmeyle birlikte bir siyasal süreç olarak okullaşma da yaşanmıştır. Okul, devlet iktidarını temsil eden bir kurum olarak ailenin eğitim işlevine ortak olmuştur.

Türkiye'nin modernleşme tecrübesinde de benzer bir süreç işlemiştir. Modernleşmenin aktörleri, eğitim konusuna büyük bir önem vermişlerdir. Yirminci yüzyılın başında Türkiye'de, Batılı tarzda eğitim veren okullarda yetişmiş, geleneksel hayat tarzından ve dünya görüşünden uzaklaşmış aktörler etkin konumlara yükselmeye başlamışlardır. Devlet kurumlarında önemli yerlere gelen askeri ve sivil bürokratlar ile geleneksel halk kitleleri arasındaki mesafenin açılmasında okulların, ama özellikle de yatılı okulla-

rın ciddi bir rolü olmuştur. Cumhuriyet’i de kuran aynı kadrolardır ve bu kadrolar, yeni nesillerin Cumhuriyetin hedefleri yönünde yetiştirmeleri için okulu çok önemli bir araç olarak görmüşlerdir. Osmanlı dönemi modernleşmesinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de aile devlet tarafından doğrudan hedef alınmamıştır. Ancak dolaylı yollarla geleneksel ailenin çocuğun üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Ne var ki aile, kendi içinde Muhafazakârlığı gelecek nesillere taşımayı başarmıştır. Türkiye’nin demokrasi tarihinde belirleyici çoğunluk Muhafazakârlar olmuştur. Bu olgunun gerçekleşmesinde ve sürdürülmesinde sisteme karşı ailenin sessiz direnişinin önemli bir rolü vardır.

MUHAFAZAKÂRLIK VE AİLE

Aile, özel alana; mahreme karşılık gelmektedir. Toplumun temel kurumlarından birisi olarak aile, mahremde karşılıklı üretilen ilişkilere kaynaklık etmektedir. Bu yüzden üyelerine kendine has, özel bir sosyal bir çevre üretmektedir. Çocuğun yetiştirilmesi, toplumsal hayata hazırlanması ailede tecrübe edilmektedir. Bu yüzden ailenin her toplumdaki öncelikli işlevi, yeni nesillerin topluma kazandırılması olmuştur. Böylece aile, toplumlarda çocukların eğitilmesini, onlara inançların ve değerlerin aktarılmasını sağlayan bir kurum olarak dikkat çekmiştir.

Siyaset, ailenin dışında kamusal alanı denetleyen ve düzenleyen bir kurum olarak ortaya çıkmışsa da tarihte belli dönemlerde iktidarların özel alanı ve aileyi de düzenlemeye çalıştıkları vakiadır. Elbette özel alan da siyasal ilişkilerden uzak bir alan değildir. İnsanoğlunun toplumsal ilişkilerle tanışması ailede başlamaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak siyasal ilişkiler de öncelikle ailede tecrübe edilmektedir. Aile içi otorite ve güç ilişkileri çerçevesinde tanımlanan roller, kimin nerede, ne yapması gerektiğini belirlemektedir. Böylece aile, toplumsallaşma sürecinin ilk aracı kurumu olmanın ötesinde siyasal toplumsallaşma sürecinin de ilk aracı kurumu olmaktadır. Pek çok siyaset bilimci aileyi, çocuğun benlik gelişimindeki belirleyici etkisine atıfta bulunarak en önemli siyasal toplumsallaşma aracı olarak kabul etmiştir.

Bir toplumsal kurum olarak siyasetin iyi ve doğru olanı muhafaza etme; kötü ve yanlış olanı değiştirme talebini içerdiği göz önünde bulundurulduğunda aile, üyelerini hem muhafaza etme, hem de onlardaki kötü ya da yanlış olan yönleri değiştirme işleviyle dikkat çekmektedir. İnsanlar, toplumsal varlıklar haline gelirken değerleri, inançları ve tutumları da ka-

zanmaktadırlar. Bazı şeyleri iyi, doğru, olumlu; bazılarını da kötü, yanlış, olumsuz olarak değerlendirebilecek bir duruma ulaşmak, bu unsurların edinilmesi dolayısıyla gerçekleşmektedir. Toplumsallaşmanın aynı zamanda değer ve inanç aktarımı süreci olması, çocuklarda süre giden toplumsal düzenin bilinçte ve yaşayışta inşa edilmesi anlamına gelmektedir. Böylece aile, çocuğu mevcut toplum düzenine ve geleneğine dahil ederken onu muhafaza etmektedir.

Aile, Muhafazakârlık açısından son derece önemli bir kurumdur. Özellikle toplumda din ile birlikte toplum düzeninin sağlanmasında ve sürdürülmesinde önemli sorumluluklara kaynaklık etmektedir. Bu yüzden aile, din ve özel mülkiyet gibi Muhafazakârlık teorisi üzerine çalışanların özellikle önemsedikleri kurumların başında gelmektedir (McClosky, 1958: 31). Aile, birey için kültürel bir hayat alanı üretmekte ve bu alan ile bağlılarına sınırlar çizmektedir. Böylece bireyin hem teorik olarak bilinci hem de pratikte eylemleri sınırlandırılmaktadır (Esinga, Lammers, Peters, 1991: 124). Ailenin öncelikle bireyi koruma ve kontrol etme görevlerini yerine getirmesi, Muhafazakârlar açısından aileyi ayrıca önemsenen bir kurum haline getirmektedir. Özipek'e göre (2004: 82), "Muhafazakârlığın kendisinden hareketle bir ideoloji olarak inşa edildiği en küçük ontolojik varlığın aile olduğunu söylemek abartı sayılmaz." Bu görüşe bağlı olarak Muhafazakârlar aileyi toplumun en küçük parçası ve prototipi olarak kabul etmişlerdir. Ailenin zarar görmesinden bütün toplumun zarar göreceğini hesap eden Muhafazakâr akıl, bu temel varsayıma dayanmaktadır.

Muhafazakârlığın en önemli teorisyenlerinden birisi olan Louis de Bonald, ailenin Muhafazakârlık için din ve mülkiyet kadar önemli bir kurum olduğunu savunmuştur. Ayrıca Bonald, ailenin bir toplumun süre giden düzenini sağlamadaki rollerini yerine getirirken devletten işlevsel olarak bağımsız bir konumda bulunduğu vurgu yapmıştır. Bu yüzden çocuk ile ana-baba arasındaki bağın devlet eliyle koparılmasına tepki göstererek eğitim yoluyla devletin ailenin karşısına bir rakip olarak çıkmasını eleştirmiştir (Nisbet, 2002: 108-109). Ulus devlete giden yol, çocuğun kime ait olduğu sorusunun doğmasına yol açmıştır. Özellikle okullaşma ve eğitimin her çocuk için zorunlu bir kamusal görev olarak tanımlanması, aile ile devleti karşı karşıya getirmiştir. Aile, çocuğun ilk toplumsallaşma alanı ve yuvasıdır. Diğer taraftan çocuğun toplumsallaşmayı içselleştirdiği ve çevresinden en çok etkilendiği bir dönemde okul, evden farklı bir toplumsallaşma aracı olarak sürece dahil olmaktadır. Ailenin değerleri, doğruları

ve inançlarıyla devletin potansiyel bir yurttaş olarak çocuğun benimsemesini istediği değerler, doğrular ve inançlar uyuşmadığı takdirde çocuk sosyo-psikolojik bir arada kalmışlık durumunu tecrübe edecektir. Özellikle devrimci siyasal anlayışlar, yeni toplum düzeninde çocukları ve gençleri hedef alırken çoğunlukla aileyi bir rakip kurum olarak karşılarında bulmuşlardır. Okulda çocuklar belli bir müfredat doğrultusunda, rol modeli olan öğretmenler tarafından eğitilirken burada öğrendikleri bilgileri evlerinde de paylaşmaktadırlar. Bir yönüyle okul, devlet açısından kontrol edilebilir, denetlenebilir bir alandır. Ancak aileyi kontrol etmek ve denetlemek devlet açısından son derece zor ve zahmetli bir iştir. Okulda öğrenilenlerin aile tarafından reddedilmesi ya da çocuğa farklı şekillerde aktarılması gibi durumlar, çocuğun devlet ideolojisinin hedeflediği gibi yetişmesinin önündeki engeller olarak kabul edilmiştir. Ancak ailenin ilk toplumsallaşma alanı olması dolayısıyla çocuğun annesi, babası ve kardeşleri ile psikolojik ve duygusal bağlar inşa etmesi, okul karşısında ailenin elini güçlendiren bir durumdur. Modernleşme ile birlikte aile bazı işlevlerini başka kurumlarla paylaşmaya başlamıştır. Bu paylaşma, bazen aile ile başka kurumları karşı karşıya da bırakmıştır. Ancak aile, bazı işlevlerini başka kurumlarla paylaşsa bile bireyin yetişmesinde büyük etki sahibi olmaya devam etmiştir.

AİLE İLE OKUL ARASINDA ÇOCUK

Fransız Devrimi ile birlikte çocuğun “beşiğinden hatta doğumundan önce ele geçirilmesi” hedeflenmiş; böylece çocuk daha doğmadan vatana ait bir varlık olarak kabul edilmiştir. Okulda çocuklara okuma ve yazma eğitiminin ötesinde daha önemli olarak kabul edilen cumhuriyetin ahlaki ilkelere öğretilmesi ve böylece çocukların davranışlarına ulusal bir nitelik kazandırılması hesap edilmiştir (Bumin, 1985: 59-60). Bu hesaba göre, anne-babalarının çocukları, devleti bir “baba” olarak görecekler ve önce devletin çocukları, sonra da onun ilkeleri doğrultusunda hayat süren yurttaşlar olacaklardı. Fransız sosyolog Emile Durkheim da yurttaşlık üzerine verdiği derslerde toplumun bireye öncelenmesi ve bütüncül toplum yapısının korunması bağlamında ikincil grupların oluşmaması gerektiğini savunmuştur. Durkheim’a göre (2006: 113-114), bütün yerel, ailevi iktidarların hepsinin üzerinde kendi kurallarını dayatabilecek, onlara bütünün parçaları olduklarını hatırlatacak genel bir iktidarın olması gerek-

mektedir. Çocuk, ataerkil bağımlılıktan, hane zorbalığından kurtarılarak yurttaş haline gelebilir.

Politik otorite ve aileye dayanan otoritenin ayrılması, modern siyaset felsefesinin bir sonucudur (Stevens, 2001: 92). Fransız Devriminden itibaren ulus devletler, farklı siyaset yöntemleri ile çocukları anne-babalarının çocukları olmaktan devletin çocukları haline getirmeye çalışmışlardır. Bu sürecin en önemli aktörleri zorunlu eğitim süreci ve devlet okulları olmuştur. Bir mekan olarak okul, sadece dersler, öğretmen ve okul arkadaşları demek değildir. Okul, bunların çok daha ötesinde bir siyasal toplumsallaşma aracıdır (Bkz. Dawson, Prewitt, Dawson, 1977: 139). Zorunlu eğitime dahil olma yaşı pek çok ülkede altı ve yedi olarak belirlenmiştir. Bazı ülkelerde daha küçük yaşlarda başlayan zorunlu eğitim uygulaması, çocuğun ulus devlet açısından taşıdığı önemi göstermektedir. Böylece çocuk, ideolojik bir muhatap olarak görülmekte ve tanımlanmaktadır.

Modernleşmeyle birlikte devletin çocuğu ideolojik bir nesne olarak gördüğü ve sahiplendiği tezlerinin kaynakları Platon'a kadar götürülebilir. Platon, *Devlet* adlı eserinde çocuk ile aile arasındaki bağın ideal devletin devamı açısından taşıdığı öneme vurgu yapmıştır. O, ideal bir toplumun devamlılığı için devletin, çocukların eğitilmesi ve terbiye edilmesi işini aile kurumundan kesin olarak alması gerektiğini savunmuştur (Platon, 2002: 125-126). İdeal devlet birliğinin ve toplum düzeninin ancak insanların kendi yeteneklerine göre yine devlet eliyle yetiştirilmeleriyle mümkün olduğuna inanan Platon, devletin en mükemmel şeklinin "tek bir insan" (Platon, 2002: 137) haline ulaşmasıyla mümkün olduğunu savunmuştur. Ona göre mükemmel siyasetin devamlı hale gelmesi, aile kurumunun yok edilmesi; çocuklara sadece devletin ana-baba olmasıyla gerçekleşebilir. Platon'un aile ve çocuk eğitimi konularındaki ütopyik görüşlerine karşı çıkan Aristoteles (2010: 36), böyle bir durumun toplum düzenini alt üst edeceğini ve insanların çocuklarını devlete terk etmeyeceklerini savunarak daha reel bir görüşü dile getirmiştir. Aristoteles, hocası Platon'a karşı çıkarken pratikte ailenin kendi güçlü ilişkilerinden ve düzeninden devlet düzeni için vazgeçmesinin mümkün olmayacağını savunmuştur. Aristoteles, ailenin kendi düzenine yapılacak müdahalelere direneceğine dikkat çekmiştir.

Platon'un aileyi ideal siyasetin önünde bir engel olarak görmesi yirminci yüzyılın totaliter rejimlerine ilham vermiştir. Sovyet Rusya'daki ilk dönem aile politikaları, ortodoks Marksizmin aileyi bir üst yapı kurumu

olarak tanımlaması temelinde gerçekleşmiştir. Engels'in (2010: 78) aileyi uygarlaşmanın hücre biçimi ve bu bağlamda bütün sınıf çatışmalarının ve sömürü ilişkilerinin de ilk biçimi olarak kabul etmesine dayanan bu siyaset, aile kurumuna açılan savaşın bütün sömürgeciliğe karşı açıldığı iddiasını taşımıştır. Ancak Geiger'e göre (1971: 166-167) bu süreçte Sovyet yönetimi, aile konusunda "ideoloji" ile gerçek hayat arasındaki çelişkilerden kaynaklanan sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1926'da eski ile yeni arasında kesin bir çizgi çeken yeni yönetim, yeni toplum düzeninde ailenin ortadan kaldırılmasını öneren siyasetler uygulamaya gitmiştir. Böylece aile devreden çıkacağı ve aile ortamını hiçbir şekilde tanımayan yeni nesillerin, ideolojik olarak yetiştirileceği düşünülmüştür. Ancak kısa süre içinde özellikle aile ortamında yetişmeyen çocukların sebep oldukları sorunlar ve toplumun genelinde çıkan huzursuzluklar yüzünden aile kurumu, "Sovyet Sosyalist Ailesi" (Geiger, 1971: 171-172), şeklinde tanımlanarak yeniden aile hayatı teşvik edilmiştir. Sovyetler Birliği tecrübesinden Geiger'in çıkardığı sonuç (1971: 165), ailenin kesinlikle vazgeçilmez bir kurum olduğudur.

Benzer bir uygulamayı Çin'deki komünizm tecrübesinde de görmek mümkündür. Çin'in toplum yapısında en güçlü kurum olarak beliren aile, Çin toplumunu komünizm temelinde yeniden şekillendirmek isteyen yöneticilerin en önemli sorunu haline gelmiştir. Bu yüzden Mao Zedong liderliğindeki komünistler, 1949'da iktidarı ele geçirdiklerinde vakit kaybetmeksizin aile kurumuna savaş açmışlardır. Burada amaçlanan, geleneksel ataerkil ailenin siyaset kurumu ve diğer kurumlar üzerindeki oynadığı etkinliğin kırılması olmuştur. Fukuyama'nın tespitine göre (2005: 99) Çinli komünistler, aile kurumunun kendilerine siyasal bir rakip olduğunu açık bir şekilde görmüşlerdi: "Onlara göre aile, ideoloji ve ulusun bu muazzam ülke üzerindeki nüfuzunu zayıflatan bir etkiye sahip olmuştur. Bu yüzden de çocuklara mutlak otoritenin kaynağının aile değil, parti olduğuna inanmaları için ideolojik telkinler yapılmıştır". Sovyetler Birliği'ndeki tecrübeye benzer bir şekilde Çin'de de aile ve çocuk hedef alınmıştır. İktidara sahip olanlar, şayet aile ve çocuk arasındaki etkileşimin yerine bir şekilde kendi ideolojilerini geçirebilirlerse yeni nesilleri ideolojik olarak da kazanabileceklerini hesap etmişlerdir.

Modern dönemde ulus devletin ideolojik bir otorite olarak hem aile hayatına hem de toplum hayatına dahil oluşu, çocuk üzerinde iki iktidarın oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Çocuğun otorite ilişkileriyle ilk tanışması ve

bu ilişkiler dahilinde kendini tanımlaması ailede gerçekleşmektedir. Diğer taraftan devlet, kendi iktidarını başka siyasal görüşlere ve iktidar taleplerine karşı korumayı amaçlamaktadır. Aile iktidarı ile devlet iktidarının çatışmadığı, uzlaştığı ve birbirini tamamladığı bir ortamda gelişen çocuk açısından iktidar çatışmasının olmayacağı düşünülebilir. Ancak evdeki ve okuldaki iktidarların çatıştığı ve çeliştiği bir durumda çocuğun bu çatışmadan sosyo-psikolojik olarak etkilenmeden çıkması mümkün gözükmemektedir. Tarihsel tecrübenin de gösterdiği gibi, bu çatışmadan genelde aile galip olarak ayrılır. Güngör'ün (1995: 215) belirttiği gibi, ailedeki eğitim ve öğrenme, kendiliğinden bir süreç olarak işlemektedir. Ailede çocuk eğitilirken belirli bir müfredat takip edilmez. Hâlbuki okuldaki eğitim şekilcidir. Çocuk, ailesinden öğrendiklerini hayatın normal akışı içinde kavramakta, doğruyu ve yanlışını tecrübe yoluyla bulmaktadır. Çocuğun aileden öğrendikleri ona mutlak hakikat gibi görünmekte ve zihninde yer etmektedir. Çocuk, okulda daha çok bilgi edinmesine rağmen okul, çocuğun karakter gelişimine aile kadar etki edememektedir. Aile ile çocuk arasındaki kendiliğinden gelişen eğitim ilişkisi, ailenin çocuk üzerinde okula göre çok daha etkin olmasını sağlamaktadır.

Yatılı okullar, ailenin toplumdan tamamen ortadan kaldırılmasını doğru bulmayan; yine de çocuğu aileye bırakmak istemeyen otoriter iktidarların önemli ideolojik araçları olarak kullanılmışlardır. Bu okul tipi, çocuğun aileden kopmasında ve ideolojik olarak yeniden üretilmesinde diğer okullara göre daha başarılı olmuştur. Ayrıca yatılı okulun, çok önemli bir disiplin mekânı olduğu da belirtilmelidir. Erken yaşlardan itibaren bu tür okullarda yetişenlerin sosyal çevresi, yatılı okuldaki arkadaşları, öğretmenleri ve idarecileri tarafından kuşatılmaktadır. Zaman ve mekânın belli kurallar doğrultusunda denetim altına alınması, öğrencinin benlik gelişiminin de disipline edilmesi anlamına gelmektedir. Ancak yatılı okulların ideolojik inşa süreçlerini asıl önemli ve başarılı kılan faktör, çocukların ailelerinden küçük yaşlardan itibaren kopmaları; böylece ailenin çocuğun eğitimi üzerindeki etkisinin azalmasıdır. Ayrıca devlet ve okul karşısında bir denge unsuru olarak işleyen aile, bu işlevi yatılı okulda eğitim gören çocuk üzerinde gerçekleştirememektedir.

Yatılı okulların disipline edici işlevlerini askerî okullarda net olarak görmek mümkündür. Ancak modern ulus devletlerde ordunun merkezî rolünün yanında sivil eğitim kurumları da orduya benzer bir şekilde organize edilmişlerdir. Devlet okullarında da üniforma, devlete bağlılık ye-

mini, resmi ideoloji doğrultusunda hazırlanmış bir müfredat, düzenlenmiş giriş ve çıkış saatleri, üstler olarak öğretmenlere itaat, tarihe mal olmuş milli kahramanların resimleri gibi unsurları görmek mümkündür. Ancak ailenin büyük oranda devre dışı kaldığı yatılı askeri okullarda siyasal toplumsallaşma ayrıca militarist bir karakter kazanmaktadır. Zamanla katı disipline dayanan eğitim, bu eğitimi alanlarda normal bir sürece dönüşmektedir. Teber’e göre (1990: 105), “zaman içerisinde bu kapalı ortamda kimlik kazanan asker öğrencilerin, oldukça seyrek olarak yaptıkları ev (aile) ziyaretlerini çok kez zamanından önce kısa kesip evlerinden ayrılıp, artık kendileri için yeni bir yaşam alanı oluşturan kışlaya ya da yatılı okula sıklıkla döndükleri görülmüştür.” İdeolojik kimlik üretilmesinde yatılı okulların diğer okullara göre daha başarılı oldukları söylenebilir. Bu durumun yatılı okullarda diğer okullara göre daha çok başarılmasında çocuğun eğitiminde ailenin kısmen devre dışı bırakılmasının ciddi bir rolü vardır.

TÜRKİYE’DE MODERNLEŞTİRİCİ OKUL VE AİLE

Türkiye’nin modernleşme tecrübesinin, aynı zamanda Batılılaşma hedefi doğrultusunda bir “modernleştirme” projesi olarak geliştiği tezi, konu üzerine çalışan yerli ve yabancı entelektüellerin ittifakla kabul ettiği bir görüştür. İki yüzyılı aşan bu modernleştirme sürecinden bütün toplumsal kurumlar etkilendiği gibi, aile de etkilenmiştir. “Modernleştirme” hedefi doğrultusunda siyaset belirleyen iktidar, bürokrasi ve aydınlar ile “modernleştirilen” geleneksel halk kesimleri arasındaki ayrılık ise bu sürecin en önemli kutuplaşmalarından birisi olarak dikkat çekmektedir. Halkın eğitilebilirliğine ilişkin Aydınlanma’dan miras olarak alınan düşünce, eğitim kurumunun bu projenin en önemli dinamiklerinden birisi olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu anlayış dolayısıyla izlenen siyaset, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e ve günümüze kadar yetişen nesilleri Batı’da olduğu gibi okul ve aile arasında bırakmıştır.

Çocuğun kime ait olduğu ve olması gerektiği soruları, Türk modernleşmesinde önemli tartışmalara sebep olmuş sorulardır. İmparatorluk dönemi de dahil, Batılılaşma ve ulus devlet anlayışına bağlı olarak bu süreçte çocukların, yurttaşlık potansiyeli dolayısıyla devlete karşı sorumluluklarının bilincinde yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak bazı totaliter uygulamalarda olduğu gibi ailenin doğrudan hedef alınması, toplum hayatındaki etkisinin yok edilmek istenmesi gibi bir durumun ne Osmanlı Devleti’nin

son döneminde ne de Cumhuriyet döneminde var olduğunu söylemek mümkün değildir. Elbette geleneksel ailenin bireyin yetişmesindeki etkisinin azaltılmasına yönelik siyaset anlayışının izleri, Türk modernleşmesi boyunca takip edilebilir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketinin asıl hedeflediği kitle daima yeni nesil olmuştur. Bu hedef doğrultusunda eskiyi, geleneği yaşayan ve temsil eden yaşlı aile üyeleri ile yeni nesillerin arasına ulus devletinin ideolojik araçları; modern eğitim kurumları girmiştir. İktidarlar tarafından ailenin radikal bir şekilde ortadan kaldırılması ya da ideolojik bir hasım olarak tanımlanması gibi bir durumdan söz etmek mümkün değilse de ailenin yeni nesillerin yetişmesindeki etkisinin kısmen kırılması ve geleneksel aile ile modern okullarda yetişmiş nesiller arasında bir mesafenin oluşması hedeflenmiştir.

Türk modernleşmesinin makro bir toplum mühendisliği projesi olduğu düşünüldüğünde ailenin de bu proje kapsamında iktidar sahipleri tarafından yeniden tanımlandığı ve değerlendirildiği öngörülebilir. Kandiyoti'nin de dikkat çektiği üzere Türk modernleşmesi boyunca aydınlar, çok eşlilik, erken evlenme, eşler arasındaki büyük yaş farkları ve geniş aile yapısı gibi konularda geleneksel aileyi eleştirmişlerdir (Kandiyoti, 2010: 118). Geniş aileden çekirdek aileye geçilmesi meselesi, ailenin evrimci bir yorumudur. Ancak modern bakış açısına sahip aydınlara göre bu geçiş, Batılılaşmadan dolayı gerçekleşmesi gereken zorunlu bir durumdur. Toplumda çekirdek ailenin kurumlaşmasının modernleşme sürecinde önemli bir aşama olduğunu düşünenler, geniş ailedeki hane içi büyük kadınlar ve erkeklerin aile üyelerine etkisinin çekirdek ailede görece zayıflayacağını; böylece siyasal rejimin hane içi nüfuzunun önündeki engellerden birisinin teorik olarak kalkacağını hesap etmişlerdir (Öztañ, 2011: 177).

Modernleştiricilerde aileye dair radikal bir siyaset fikri olmasa da ailenin modernleşme sürecinde bir rakip olarak görüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda ailenin çocuğun eğitiminden kısmen uzaklaşmaya başlamasının izleri on dokuzuncu yüzyılın başlarında, ilk modernleşme dönemlerinde bulunabilir. Yeni yurttaş kimliğini yeni nesillere aktaracak modern eğitim kurumlarının kurulması, bir devlet politikasıdır. II. Mahmut ile başlayan yükseköğretim kurumlarının açılmasıyla başlayan süreç, özellikle II. Abdülhamit ile hızlanmış ve İstanbul dışındaki pek çok şehre ulaşmıştır. Okullaşma, Cumhuriyet döneminde de hızla devam etmiştir. Berkes, (2008: 179), II. Mahmut döneminde Batılı tarzda eğitim veren yüksekokulların açılmaya başlamasının ve devam eden sürede bu tür okulların sayı-

sının artmasının okuyan kesim ile geleneksel kesim arasındaki mesafenin de açılmasını sağladığını savunmuştur.

Türk modernleşmesinde eğitim hareketinin dikkat çeken bir yönü, yüksekokullardan ilk eğitim veren okullara doğru bir hareketliliğin yaşanmış olmasıdır (Berkes, 2008: 230). İlk eğitim veren okulların da Batılı tarzda eğitim vermesi, bazı aydınlar tarafından düşünülmüşse de buna yönelik izlenecek siyasetin halkın ciddi tepkisiyle karşılaşacağı da hesap edilmiştir. Bu yüzden çocukların eğitimlerinde ailenin ve geleneksel din anlayışına dayalı eğitim veren mahalle mekteplerinin etkinliği çok uzun süre devam etmiştir. Lise, ortaokul ve ilkokul düzeyinde, Batılı eğitim almış nesillerin öğretmenlik yapacağı okullar özellikle II. Abdülhamit döneminde açılmış ve yaygınlaşmıştır. Mardin’e göre (2011: 44-45) bu gelişmeler, Osmanlı laik bürokrasisinin devletin gücünü yenileme ile ilgili konulardaki karakteristik tavrının neticesi idi. Yüksekokuldan ilkokullara doğru giden devletçi okullaşma, bürokrasiye modern zihniyette insan yetiştirme odaklı bir proje olarak da anlaşılabilir.

Okullaşma sürecinde özellikle geleneksel dinî eğitim kurumlarının çocuk üzerindeki etkinliğinin zamanla azaldığı da gözlenebilir. Öyle ki Osmanlı Devleti’nin son, Cumhuriyet’in ise ilk dönemlerinde siyasette, bürokraside ve orduda aktif görev alanların Batılılaşma ve pozitivistliğe bağlılık konusunda ortak pek çok yönleri olduğu görülebilir. Türk modernleşmesinin Cumhuriyet’e doğru devam eden serüveninde Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye gibi yüksekokullarda eğitim gören aktörler üzerinde aldıkları eğitimin, okul ortamının ve arkadaşlık çevrelerinin çok ciddi rolleri vardır.

İttihat ve Terakki Fırkasının ve Cumhuriyet’i kuran kadroların çoğunluğunu askerler oluşturmuştur. Hatta İttihat ve Terakki, 1889’da Askeri Tıbbiye’de; yani bir yüksekokulda öğrenciler tarafından kurulmuştur (Mardin, 2001: 98). Bu kadroları oluşturanların çok büyük bir kısmı, ilkokul sonrası eğitimlerini Harbiye’ye kadar askeri rüştiye ve idadilerde yatılı olarak tamamlamışlardır. Sadece askerî okullarda değil, aynı zamanda sivil okullarda da dönemin şartları gereği öğrencilerin çoğu, yatılı olarak kalmışlardır.¹ Aldıkları seküler, Batılı eğitimin yanında aileden kopmanın

---

¹ Mardin (1994: 224), 1890’lardaki Harbiye’yi şöyle tasvir etmiştir: “Uzun bir öğrenim. Öğrenimin baştan itibaren yatılı okulda geçmesi. Okulun dış dünya ile bağları kesen yüksek duvarları. 600-700 kişinin aynı duvarlar içinde bir hafta kapalı kalması. Von der Goltz Paşa’nın (Harbiye komutanı) özel merakı olan subayların bir ülkenin “seçkin”i oldukları temasının öğrencilere her fırsatta

da gerçekleşmesiyle bu nesiller, gelenekle ilişkilerini önceki nesillere göre daha farklı bir şekilde kurmuşlardır. Yeniye temsil eden “yeni nesil”, eskiyle bağlarını daha radikal bir şekilde ve daha kolay koparabilmiştir. Bu yüzden yirminci yüzyıl modernleşmesinde önceki döneme göre daha radikal ve keskin bir bilincin ve pratiğin karşılığı bulunabilir. Türk modernleşmesi sürecinde modern tarzda eğitim veren yatılı okullar, çocuk ile aile arasındaki bağın okul lehine çözülmesinde çok önemli rol oynamışlardır. İmparatorluğun önemli ve büyük şehir merkezlerine kurulan rüştiyeler, idadiler ve İstanbul’daki yüksekokullar, Anadolu’daki ve Rumeli’deki çocukların, gençlerin erken yaşlarda ailelerinden kopmalarını sağlamıştır. Bu okullarda dönemin hâkim Batılı ideolojilerinin ve zihniyetlerinin paylaşılması, tartışılması ve öğrenciler arasında aktararak yayılması, bu nesillerde yeni siyasal kültürün oluşmasını ve güçlenmesini sağlamıştır.

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂR KİMLİĞİNİN ÜRETİLMESİ VE AİLE

Cumhuriyetin kurulmasının ardından gerçekleştirilen inkılap hareketleriyle Türk modernleşmesi daha radikal bir döneme girmiştir. Dine ve geneğe dayanan unsurların önce siyasal hayattan, sonra da toplumsal hayattan çıkarılmasını hedefleyen inkılaplar, devlet ile toplum arasında zaten var olan sosyolojik ayrılığı daha da derinleştirmeye başlamıştır. Ancak bu süreçte medeni kanunun ilan edilmesi ve şapka inkılabı gibi siyasetlerin aileyi doğrudan dönüştürme amacı taşımadığı söylenebilir. Atatürk’ün 20 yıla yakın özel kalem müdürlüğünü yapmış olan Hasan Rıza Soyak, şapka inkılabı kanunun çıktığı zaman Atatürk’ün, kadınların açılıp medeni kıyafete girmeleri için kanuni bir mecburiyet konulmasına taraftar olmadığını söyler ve bunun nedenini şöyle nakleder (Soyak, 2006: 270):

Atatürk, “... kadın ve kadın kıyafeti konusunda -velev bir azınlığa karşı olsun- zor kullanmak doğru değildir; iyi netice veremez” diyordu ve umumi kültürü yükseltmek, her fırsatta ikna edici ve mantiki telkinlerde bulunmak, açılanları korumak yoluyla ve bilhassa göreneğin kadınlar üzerindeki derin tesiriyle, az zamanda bu konuda da hedefe erişmenin mümkün bulunduğuna inanıyordu. Hiç unutmam; eski Afgan Kralı Amanullah Han, memleketimize yaptığı bir ziyaretten avdetinde, buradan aldığı il-

---

tekrar edilmesi. Öğrenci üniforması, okulun “ideoloji”si ve okulun “espri”si. Bütün bunlar Harbiye’yi “kalem”den çok ayrı bir kuruluş olarak tanımlamamızı sağlar. Harbiye, sınırları kapalı bir “total kurum”dur...”

hamla, yeniliklere doğru bazı teşebbüslere girişmiş, bu arada kadın kıyafeti hakkında da bir kanun çıkarmıştı. Bu hadiseyi Atatürk'e arz ettiğim zaman çok müteessir olmuş, "Eyvah adam gitti demektir; ben kendisine ısrarla bu mevzua girmemesini tavsiye etmişim, çok yazık oldu" demişti ve biraz sonra Kralın taç ve tahtını terk ederek memleketinden kaçmaya mecbur olduğu görülmüştü.

Soyak'ın *Atatürk'ten Hatıralar* adlı kitabından nakledilen bu olay, Atatürk'ün ailenin bir toplumda ne kadar merkezi bir konumda olduğuna inandığını göstermektedir. Ayrıca pek çok konuda radikal siyaset izlemekten çekinmeyen bir lideri aile kurumunun gücü engellemiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi aynı dönemde Sovyetler Birliği'nde ailenin toplum üzerindeki etkisini azaltmaya hatta yok etmeye yönelik siyasetler, toplumda çok daha büyük sorunların doğmasına yol açmıştır. Türkiye'de resmi ideolojinin belli kesimler üzerinde ideolojik olarak başarılı olması ve bu kesimler için bir gelenek üretmesi de bu örnek dolayısıyla anlaşılabilir. Siyasi tarih, aileye ve mahreme radikal siyasetler yoluyla dokunanların trajedilerini göstermektedir. Bu çatışma, iktidarlar için çözülmesi zor sorunlar üreten bir çatışmadır. Elbette ailenin bu çatışmanın galibi olması, ortaya çıkan sorunlardan etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Aile de bu tür bunalımlardan çok etkilenmektedir ki bu durum, sorunların çoğalmasının ve büyümesinin önemli sebeplerinden birisi olmaktadır.

Aile konusunda radikal bir girişimde bulunmayan Cumhuriyet elitleri, okulu yeni toplum düzeninin en önemli araçlarından birisi olarak kabul etmişlerdir. Mevcut haliyle ailenin geleneksel hayat tarzını üretmeye devam edeceği düşünüldüğünde zorunlu eğitim düşüncesi daha da öne çıkarılmıştır. Aileye karşı radikal bir müdahale olmamasına rağmen eğitim radikal bir siyaset anlayışıyla çok daha ideolojik bir şekilde tanımlanmıştır. Tunçay'a göre (2005: 239-240), öğretmenlere ve okullara, genel öğretimin yanı sıra siyasal eğitim görevini de yükleyen tek parti yönetiminde eğitimin niteliğiyle ilgili olarak birbirine bağlı üç saptama yapılabilir:

1- Batılılaşabilmek için Osmanlı/İslam geçmişiyle ilgili her şeyin silinip süpürülmesini isteyen Cumhuriyet Türkiye'si, bu amacın gerçekleştirilmesinde, eğitimin etkin rol oynamasını beklemiştir. Eğitime yalnız böyle olumsuz değil, idealist bir anlayışla ülkeyi dönüştürmekte öncülük etmek gibi yapıcı bir görev de verilmiştir.

2- Eğitime, eğitim-dışı hatta eğitimin gerçek hedeflerine aykırı, bir rejim propagandacılığı işlevi yüklenmiştir.

3- Geleneksel dinsel eğitimin yerine, laik bir ulusal eğitim yaratılmaya çalışılmış; fakat Türk ulusçuluğunun, eğitimde önemli bir ögesi ırkçılık olmuştur.

Aile, Batıda olduğu gibi bizde de modernleşmenin karşısında Muhafazakârlığın ve gelenekselliğin en önemli temsilci kurumu olarak işlev görmüştür. Yazının başına Mehmed Akif'ten alınan mısralar, Muhafazakâr kesimin aile konusundaki hassasiyetini göstermektedir. Aile de kendisini koruma yolunda önemli bir siyasal işlev görmüştür. Cumhuriyet döneminde seküler ilkeleri en radikal siyasetlerle uygulamaktan çekinmeyen ve Türkiye'de Muhafazakâr kesime en uzak gelen isimlerden birisi olan İsmet İnönü'nün aile hayatındaki bir ayrıntı bu konuda oldukça dikkat çekicidir (akt. Dilipak, 1989: 17): "Devlet eski bakanlarından Süleyman Arif Emre'nin anlattığına göre İnönü'nün din dışı politikası karşısında, Mevhibe hanım, dine daha yakın bir kişi idi. Ahlaki bakımdan mazbut oluşunun yanında oruç ve namaz gibi ibadetlere karşı yakın duruyordu ve evine getirttiği özel hanım hocalarla çocuklarına din eğitimi verdirtme yoluna gidiyordu. Bir yandan hanımı, çocuklarının dinsiz yetişmesini önlemek için evine hoca çağırırken, öte yandan dışarıda Kur'anlar, elif cüzleri toplanıyor, halk bunların bir kısmını toprağa gömerken bir kısmı meydanlarda toplanarak yakılıyordu".

Türkiye'de Muhafazakârlığın temelinde sünni İslam inancına dayanan, ancak gelenek ile iç içe geçmiş bir şifahi kültür vardır. Muhafazakâr kültür, kendi devamlılığını öncelikle ailede sonra da mahallede verilen eğitimler yoluyla sürdürmüştür. Ailede yaşlılar, mahallede de dinî eğitim almış yakınlar ve din adamları çocuklara temel din eğitimi aktarmışlardır. Cumhuriyet, aile içine dokunmamıştır ama geleneğin ve Muhafazakârlığın aile dışında üretilme imkânlarını da büyük oranda kısıtlamıştır.² Mardin'e göre (2011: 71) mahalle, geleneksel tarzda yaşayanlar için ai-

---

2 Güngör'e göre (2007: 77), "laikliği belli bir görüş açısından yorumlayan hükümetler, din eğitiminin aileye ait bir iş olduğunu ve aile mesuliyetine terk edilmesi gerektiğini iddia ettiler. Halbuki Türkiye'de aile eski eğitim sisteminin bir neticesi olarak buna hiç hazır değildi. Yüzlerce yıl çocuklarını istedikleri okula göndererek din dersi alduran cemiyet, mektebin fonksiyonunu aileye intikal ettirinceye kadar elbette büyük güçlükler çekecekti. Bu yüzden babası din adamı olan nice Türk çocukları bile en ufak bir din bilgisi almadan tahsil yaptı; evinde bütün büyüklerin namaz kıldığı gençler İslam'ın temel şartlarının ne olduğunu dahi bilmeden büyüdüler".

le denetimi dışındaki en önemli denetim mekânıydı. Okul -özellikle de yatılı okul- çocuğu aile denetiminden çıkardığı gibi mahalle denetiminden de çıkarmaktaydı. Okulda seküler eğitim alanlar için mahalle, eski önemini ve işlevini yitirmekteydi. Mahallenin etkisi aileye göre daha kolay kırılmıştır. Gelenekselliği üretecek en önemli kurum olarak aile daha da öne çıkmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda aile, Muhafazakârlığın üretilmesinde bir yönüyle yalnız kalmış; ama en önemli direnme kurumu olarak işlev görmeye başlamıştır. Muhafazakâr aile, inkılaplar yoluyla gerçekleşen ve gündelik hayatı da Batılı tarzda dönüştürmeye çalışan devlet zihniyetine sesli olmasa da sessiz; “kendi içinde” tepkisini göstermiştir. Muhafazakâr aileler, sessiz sedasız kendi kültürlerini üretmeye çalışırken en büyük ortakları, geleneksel din eğitimini gizli bir şekilde veren tarikatlar ve cemaatler olmuştur. En azından Türkiye’nin demokrasi tarihi, bu tespiti yapma imkânını sağlamaktadır.

Türkiye’de demokrasi tarihinde Muhafazakârlığın güçlü bir aktör olarak yer almasında ailenin çok önemli bir rolü vardır. Çok partili hayata geçildikten sonra siyasal süreç, Muhafazakârların lehine işlemeye başlamıştır. Aileler, Kur'an Kursları, İmam-Hatip Okulları gibi resmî açılımlarla geleneksel kültürlerini sürdürme imkânlarına kavuşmuşlardır. Özellikle kırdan kente hareketliliği yaşayan kitleler, kentte tutunmak için de aileyi muhafaza etmeye gayret etmişlerdir. Geleneksel ilişkileri yeni kent hayatında da sürdürme amacı, Muhafazakârlığın kendi varlığını üretme çabası olarak değerlendirilebilir. Muhafazakârların Türk modernleşme sürecinde tepeden inme “modernleştirme” hareketlerinin yanında kendiliğinden gelişen modernleşme sürecinin önemli aktörleri olmaları manidardır. Bu süreçte aile de kendiliğinden değişmektedir. Ancak Muhafazakâr kesimde çok ciddi değişimler yaşansa da geleneksel kültür unsurlarının muhafaza edilmesi konusunda bir sürekliliğin de olduğunu tespit etmek mümkündür. Muhafazakârlar açısından aile, bu süreçte modernleştirme ideolojisine karşı ideolojik bir karşı duruş üretebilmiştir. Çocuk, tamamen devletin olmadığı ve ailenin kalabildiği için Muhafazakârlık güçlü bir geleneğe sahip olmuştur.

SONUÇ

Bütün siyasal rejimler, ideolojilerinin yeni nesillere aktarılmasını en önemli görevleri arasında kabul etmişlerdir. Ancak toplumlarda nesilleri yetiştiren, onlara değerlerini ve inançlarını öğreten temel kurum ailedir. Aile ile

devletin siyasal olarak karşı karşıya gelmeleri yeni bir durum değildir. Ancak modernleşmeyle birlikte devlet, toplum hayatına daha fazla müdahale edecek güce ve teknik araçlara sahip olmuştur. Modern ulus devlet, kendi devamını yeni nesillerin yetiştirilmesine bağladığı için onların eğitiminde hak iddia etmiştir. Bazı devletler çocuğu tamamen sahiplenirken, bazıları ana-babalara ortak olmuşlardır. Ailenin çocuk üzerindeki etkisinin azaltılması, geleneğin gücünün zayıflaması ve devletin kendi denetiminde bir toplum düzeninin oluşması olarak yorumlanmıştır.

Bürokratik seçkinler ile geleneksel, Muhafazakâr halk kesimleri arasındaki çelişkileri ve çatışmaları Türkiye'nin iki yüzyılı aşan modernleşme tecrübesinde görmek mümkündür. Özellikle de bir tarafta uzun yıllara yayılan geleneksel sünni İslamî anlayış ve bu anlayışın dayandığı bir hayat ile diğer tarafta Batıyı ve Batılı hayat tarzını ideal olarak önüne koyan yeni nesil arasındaki çelişkinin Türk modernleşme sürecine damgasını vurduğu tespitini yapmak aşırı bir iddia olmasa gerektir. Bu çelişkinin oluşmasında Batı'dan etkilenen kesimlerin modern eğitim kurumlarında aldıkları eğitim sayesinde ailelerinden bilinç ve hayat pratiği açısından kopmaları etkili olmuştur. Türkiye'de aile, modernleştiriciler tarafından doğrudan olmasa bile dolaylı olarak geleneğe ait, muhalif bir kurum olarak görülmüştür. Ancak ailenin ötelenmesi, Muhafazakârlığın sistem karşısında öteki kimliğiyle siyasallığını üretmesini de sağlamıştır. Türkiye'de gelenek ile çocukları arasında bilinç ve kültürel pratik açısından olumlu ilişki kurabilen aileler, Muhafazakârlığın güçlü bir şekilde üretilmesini sağlamışlardır. Bu yüzden Türk siyasetinde sisteme karşı Muhafazakâr direnişin temelinde aileyi görmek mümkündür. ▽

KAYNAKLAR

- ARISTOTELES, (2010), **Politika**, (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. Baskı,
- BERKES, Niyazi, (2008), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yayına Haz. Ahmet Kuyuş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı.
- BUMİN, Kürşat, (1985), **Batıda Devlet ve Çocuk**, İstanbul: Alan Yayınları.
- DAWSON, Richard E., PREWITT, Kenneth, DAWSON, Karen, (1977), **Political Socialization**, , Boston: Little, Brown and Company, 2nd Edition.
- DİLİPAK, Abdurrahman, (1989), **İnönü Dönemi**, İstanbul: Beyan Yayınları.

- DURKHEIM, Emilé, (2006), **Sosyoloji Dersleri**, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: İletişim Yayınları.
- ERSOY, Mehmed Akif, (2007), **Safahat**, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Çağrı Yayınları, 5. Baskı.
- EISINGA, Rob, LAMMERS, Jan, PETERS, Jan, (1991), "Community, Commitment, and Conservatism", **European Sociological Review**, Vol. 7, No. 2, Oxford University Press, p. 123-134.
- ENGELS, Friedrich, (2010), **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Sol Yayınları, 15. Baskı.
- FUKUYAMA, Francis, (2005), **Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması**, (Çev. Ahmet Buğdaycı), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı.
- GEIGER, H. Kent, (1971), "The Family in Soviet Russia", **Modern Sociology: Introductory Readings**, (Ed. Peter Worsley), London: Penguin Books, 2nd Edition, p. 165-172.
- GÜNGÖR, Erol, (1995), **Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- _____, (2007), **Dünden Bugünden: Tarih-Kültür-Milliyetçilik**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 11. Baskı.
- KANDİYOTİ, Deniz, (2010), "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", (Çev. Nurettin Elhüseyni), **Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik**, (Der. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı, s. 115-134.
- MARDİN, Şerif, (1994), **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Baskı.
- _____, (2001), **Türk Modernleşmesi**, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı.
- _____, (2011), **Türkiye'de Din ve Siyaset**, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı.
- McCLOSKEY, Herbert, (1958), "Conservatism and Personality", **American Political Science Review**, Vol. 52, No. 1, p. 27-45.
- NISBET, Robert, (2002), "Muhafazakârlık", (Çev. Erol Mutlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, (Der. Tom Bottomore, Robert Nisbet, (Yay. Haz. Mete Tunçay, Aydın Uğur), Ankara: Ayraç Yayınları, 2. Baskı, s. 93-127.
- ÖZİPEK, Bekir Berat, (2004), **Muhafazakârlık**, Ankara: Liberte Yayınları.

- ÖZTAN, Güven Gürkan, (2011), **Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- PLATON, (2002), **Devlet**, (Çev. Sebahattin Eyuboğlu, M. Ali Cimcoz), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Baskı.
- SOYAK, Hasan Rıza, (2006), **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı.
- STEVENS, Jacqueline, (2001), **Devletin Yeniden Üretimi**, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- TEBER, Serol, (1990), **Politik-Psikoloji Notları**, İstanbul: Ara Yayınları.
- TUNÇAY, Mete, (2005), **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Baskı.

